

D İ L Ç İ L İ K M Ə S Ə L Ə L Ə R İ

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ana dili məsələləri

Nuray Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan. E-mail: naliyeva22@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

XÜLASƏ

Məqalədə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında dil məsələlərindən bəhs edilir. Göstərilir ki, o, bütün yaradıcılığı boyu ana dilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi uğrunda daim mübarizə aparmış, bu sahədə əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Onun redaktoru və naşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında ana dili problemi hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. C.Məmmədquluzadə məqalə və bədii əsərlərində milli dili ədəbi dil səviyyəsinə qaldıra bilmiş, sadə dildə yazdığı əsərləri ilə millətini oyatmağa və ana dilinə yad münasibəti kökündən dəyişməyə nail olmuşdur. Sadə xalq kütlələrini, savadsız, dünya hadisələrindən bixəbər insanları qəflət yuxusundan ayılmağa və öz hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyən böyük ədibin əsərlərinin təsir gücü olduqca qüvvətli olduğundan o, öz qələmindən bu müqəddəs məqsəd üçün bir silah kimi istifadə etməyə müvəffəq ola bilmişdi. Təbii ki, bu işdə Mirzə Cəlilə uğur qazandıran ən əsas amillərdən biri də istifadə etdiyi sadə, aydın, ümumxalq dili idi.

AÇAR SÖZLƏR

dil məsələləri, ana dili problemi, ədəbi dil, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, milli dil

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 10.01.2022
qəbul edilib: 17.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı.

Issues of native language in the works of Jalil Mammadguluzade

Nuray Aliyeva

PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan Branch of ANAS, Institute of Art, Language and Literature. Azerbaijan. E-mail: naliyeva22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

ABSTRACT

The article discusses language issues in the works of well-known Azerbaijani intellectual Jalil Mammadguluzade. It is noted that Jalil Mammadguluzade fought for the development and improvement of the native language throughout his career and did great work in this area. The issue of native language has always been in the center of attention in the journal "Molla Nasraddin", editor and publisher by Jalil Mammadguluzade. With his works written in simple language, he managed to awaken the masses and radically change the foreign attitude to our language. The great writer, who called on ordinary people, illiterate people, to wake up and fight for their rights, had a very strong influence on them and he was able to use his pen as a weapon for this sacred purpose. Of course, one of the main factors that made Mirza Jalil successful in this work was the simple, clear common language he used.

KEYWORDS

language issues,
native language
problem, literary
language,
"Molla Nasraddin"
journal, national
language

ARTICLE HISTORY

Received: 10.01.2022
Accepted: 17.02.2022

Giriş / Introduction

Görkəmli mütəfəkkir, Azərbaycanda “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı, tənqidi-realist yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə insanların ictimai şüurunun formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş, çoxsahəli yaradıcılığı ilə xalqın maariflənməsi və özünüdərkə uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Onun əsərləri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həyatının güzgüsü, bütün çatışmazlıqları ilə əksi idi. Cəlil Məmmədquluzadə dərin zəkası, hadisələrin kökünə qədər nüfuz edə bilən iti nəzərləri ilə xalqın dərd-sərini, problemlərini görə bilmiş və bunları öz əsərlərində hərtərəfli şəkildə işıqlandıрмаğa müvəffəq olmuşdur. Məhz xalq həyatının dərinliklərinə nüfuz etməsi səbəbindəndir ki, onun əsərləri günümüzlə yaxından səsləşir və müraciət etdiyi mövzuların bir çoxu bu gün üçün də aktualıq kəsb edir. Yaradıcı insanların hər biri dildən özünəməxsus, şəxsi məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə edirlər. Oxucusunun istək və tələbatını nəzərə alıb, onun zövqünü oxşamaq, dünyagörüşünü formalaşdırmaq sənətkar üçün əsas qayəyə çevrilməlidir. Bu baxımdan, bədii ədəbiyyat müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki yazıçı və ya şairlər həm də insanları yazdıqlarına inandırmalı, gənclərə stimül verməli, onların gələcək həyatında nümunə götürə biləcək hərtərəfli qəhrəman obrazları yaratmaqla hiss və həyəcanlarını cilalamalıdırlar. Söz sənətkarları, eyni zamanda, əsər yaratdığı dilin qayğısına qalmalı, onun zərərli, yad təsirlərdən qorunması, zənginləşməsi və inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəməməlidirlər. Çünki dilin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri də məhz bədii ədəbiyyatdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında dil məsələləri

“XX əsrdə dil məsələləri ilə məşğul olanların, demək olar ki, hamısı yazıçılardır. Bu ona görə idi ki, yeni dövrün – XX əsrin sənətkarları yalnız bədii əsər yazmaqla öz vəzifəsini bitmiş hesab etmirdi” [7, s.105]. Bədii ədəbiyyatın əsas vahidi sözdür. Dilin zənginliyi, aydınlığı, sadə və xəlqi olması sənətkar qələminin təsir gücünü müəyyən edir. Bu gücün insanlara təsiri nə qədər çoxdursa, onun dildə gedən proseslərə təsiri də bir o qədər əhəmiyyətli olur. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan dilinin tarixində özünəməxsus yeri vardır. Dil məsələsi ədibin əsərlərində hər zaman ön mövqedə dayanmış və o, daim bu məsələyə müraciət edərək ana dilinin inkişafı, saflaşması uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Ümumxalq dilinin bütün incəliklərinə bələd olan, onlardan öz əsərlərində böyük ustalıqla istifadə edən sənətkarın dillə bağlı fikirləri, eyni zamanda redaktoru və naşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında da geniş şəkildə öz əksini tapmış,

demək olar ki, jurnalın bütün nömrələrində bu məsələ əsas mövzu başlıqlarından biri olmuşdur.

“XX əsrdə “Molla Nəsrəddin” qədər əhatə dairəsinə və təsir qüvvəsinə malik ikinci bir mətbuat orqanı göstərmək mümkün deyildir... Jurnalın belə əhəmiyyətli, təsirli, xəlqi olmasının, kütləviləşməsinin, oxumaq və yazmağın nə olduğunu bilməyənlər arasına yol tapmasının səbəblərindən biri də onun ifadə tərzini, dili və üslubu ilə bağlı idi. Mirzə Cəlilin özü demişkən: “Molla Nəsrəddin” öz açıq və sadə türk dili ilə vurdu nəinki tək bircə Kürü və Arazı keçdi, bəlkə, Xəzər və Qara deryaları da vurub Türkiyəyə və Türkünəstanə, Gilanə keçdi. Və uca-uca Qafqaz dağlarını aşub Kırım və sairə türk ölkələrinə keçdi” [7, s.109].

Cəlil Məmmədquluzadə məqalələrindən başlamış irihəcmli əsərlərinə qədər bütün yaradıcılığı boyu ana dilinin saflığı məsələsinə dönə-dönə toxunmuş, ədəbi dilin ümumxalq dilinə əsaslanmasının vacibliyi onun əsərlərinin əsas qayəsinə çevrilmişdir. “Yazıçının fərdi dili ilə xalq danışığı dilinin nisbəti məsələsi bir çox dilçi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, dilçi-alim S.Ə.Abdullayev qeyd edir ki, yazıçı nə qədər istedadlı olsa da, onun yonduğu, cilaladığı və beləliklə də, meydana çıxardığı poetik incilər yenə də xalq dili, xalq təfəkkürü sayəsində mümkün olur” [1, s.131]. Cəlil Məmmədquluzadəyə görə də dil bizim milli kimliyimiz və ən böyük dəyərimizdir. Görkəmli sənətkarın ədəbi irsinin tədqiqatçısı akademik İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, vətəndaş ədibin fikrincə, “Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur” [4, s.13]. Məhz bu səbəbdəndir ki, zəmanəsinin açıq fikirli ziyalılarından olan, öz xalqının gələcəyi üçün daim narahatlıq keçirən böyük Mirzə Cəlili ana dilimizin vəziyyəti dərindən düşündürmüş, o dövrün bəzi ziyalıların dilimizə olan laqeyd münasibətini “Qeyrət” adlı məqaləsində belə əks etdirmişdir: “Məlumdur ki, keçən ay Tiflisdə şəhər duması vəkilləri bir səs ilə qərar qoydular ki, hökumətin orta məktəblərində ana dilinin qeyri dərslər dərəcəsinə oxunmağını tələb etsinlər. Həmin məclisdə bu qərara ermənilər və gürcülər də qol qoydular. O ki qaldı müsəlmanlara, müsəlmanlardan duma məclisində tək bir nəfər şəxs varıymış ki, o da durub belə fərmayış edib: “Ağalar, ana dili barəsində biz müsəlmanların qandığımız belədir: ana dilinin tərəqqisi, yəni əgər biz duraq özgə elmləri də və özgə dilləri də oxuyaq və öz ana dilimizi oxuyaq, bu, çətin bir işdir. Əgər biz ana dilimizə də qeyri millətlər kimi əhəmiyyət verək və öz aramızda ana dilimizdə danışaq, onda deməli ki, gərək hər bir cəmiyyətimiz pozula; səbəb budur ki, xah Tiflisdə, xah Bakıda nə qədər ki, milli cəmiyyətlərimiz var, onların heyətlərinin üzvləri rusca danışirlar və çoxusu heç öz ana dilini bilmir” [4, s.11].

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarların dilimizin inkişaf edib zənginləşməsində, lüğət tərkibinin imkanlarından istifadə edərək yeni sözlər və onomastik vahidlər yaradılmasında rolu danılmazdır. Hər bir sənətkarın dünyagörüşü, həyata baxışı, dövrünün hadisələrinə münasibəti onun dili vasitəsilə aydınlaşır. Yazıçının, şairin əsərlərində dilin təmizliyi, dolğunluğu onun yaradıcılıq qabiliyyətindən irəli gəlir.

C.Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəllərində dilimizin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən ziyalılarımızdan idi. Dil məsələsi onun, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu gündəmində olan əsas məsələlərdən biri olmuşdur. İstər bədii əsərlərində, istər məqalə, istərsə də felyetonlarında o, mütəmadi olaraq bu mövzuya müraciət edərək öz münasibətini ifadə etmişdir. Hələ “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsində yer alan “Sizi deyib gəlmişəm” adlı məqaləsində “Sözümü tamam etdim, ancaq bircə üzrüm var: mənə gərək bağışlayasınız, ey mənə türk qardaşlarım ki, mən sizinlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsən elminin azlığına dəlalət edir” – deməklə, həmin dövrdə ana dilimizə olan yad münasibəti qabarıq şəkildə ifadə etmişdir [4, s.4]. Mirzə Cəlilin yaşayıb-yaratdığı dövrün dil mənzərəsi, əslində, olduqca acınacaqlı idi. Ədəbi dillə ümumxalq dili arasında yaranan uçurum, müxtəlif ölkələrdə təhsil almış ziyalıların bir qisminin ərəb və fars dillərinə, bir qisminin Osmanlı türkcəsinə, bir qisminin isə rus dilinə meyl etməsi Azərbaycan dilinə zərbə vurur, onun inkişafını ləngidirdi. Cəlil Məmmədquluzadə laqeyd qala bilmədiyi bu vəziyyəti “Anamın kitabı” əsərində Zəhrabəyim ananın fərqli ölkələrdə təhsil almış üç oğlu – Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin timsalında ümumiləşdirərək yazırdı:

Rüstəm bəy: “Həzərat, il hesabı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu. Bu da o barədə idi ki, smetanın bir para punktlarında bir qədər təfavüt görsəndi və özgə cür də ola bilməzdi; səbəb bu ki, mədaxil oldu, məxaric oldu onun bəzi yerlərini biz məhz priblizitelno təyin edirik. Məhz bu səbəbdən smetada rədd-bədəl əmələ gəlir ki, onu toçno düz götürmək mümkün deyil”.

Mirzə Məhəmmədəli: “Ölümdən bərk şey xudavəndi-aləmin əmridir ki, lazım olan yerdə ölüm varid olur, lazım olmayanda olmur. Lazım olan yerdə vəqə olur bəlayi-nagəhanlar, misli-vəlvəleyi-səqf-asimanlar, zəlzəleyi-səthi xakidanlar, xüsuf-küsuf...”.

Səməd Vahid: “Bizim müəllimlər bunu indi bu saat məktəblərimizdə balaca cocuqlara öyrədiyorlar. Sən ki bunu qanmıyorsun, sənayei-nəfisədən bibəhrə olmağını müşahidə ediyorsun, zənnindəyim, əfəndim”.

Göründüyü kimi, əsərdə obrazları yaradılmış öz anaları Zəhrabəyimin belə başa düşə bilmədiyi bir dildə danışan oğullar təhsil aldıkları ölkələrin fərqli mədəniyyətlərini əxz edərək onların dillərini mənimsəmiş və öz doğma dillərindən, adət-ənənələrindən uzaqlaşmışlar. Bu vəziyyət isə qəlbi xalqı üçün döyünən, onun gələcəyi üçün narahat olan Mirzə Cəlil kimi ziyalını düşündürməyə bilməzdi. Ədib eyni halı “Bizim “obrazovanni”lar” felyetonunda belə təsvir edir: Mənim bir rəfiqim var, özü də müsəlmandır, amma məni görəndə rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz. Məsələn, söhbətimiz bu cür olur: Mən onu görəndə deyirəm: – Hardan gəlirsən? O mənə belə cavab verir: – Ya xodil na poçtu. Deyirəm: – Dünən niyə bizə gəlmədin? Cavab verir: – K nam prişli qosti... Axırı bir gün dostumdan soruşdum: Mən ölüm, mənə sözün doğrusunu de görüm, sən ki otuz səkkiz il müsəlman içində tərbiyə tapıbsan, xəta olmadı ki, bir az rusca oxudun? Nə səbəbə sən mənə heç müsəlmanca danışmaq istəmirsən? Yoldaşım mənə rus dilində belə cavab verdi:

– Sluşay, kak-to stıdno, koqda obrazovanniy çelovek po-tatarski qovorıt!... [4, s.11].

Belə bir şəraitdə Cəlil Məmmədquluzadənin ümumxalq dilini bədii ədəbiyyata və mətbuata gətirməsi, ondan geniş şəkildə istifadəsi dilimizin inkişafında bir dönüş nöqtəsi hesab edilə bilər.

Sözə qənaət, az sözlə böyük məna ifadə etmək Azərbaycanın yaradıcı simalarının həmişə diqqətində olmuş, buna əməl edənlər yüksək qiymətləndirilmiş və söz xiridarı hesab olunmuşlar. Mirzə Cəlil yaradıcılığının da əsas qayəsi məhz bu idi. O, özünün kiçik həcmli məqalə və felyetonlarında, bədii əsərlərində dərin mənalar yaratmağa, sadə insanların düşüncələrində çevriliş etməyə nail olmuş nadir söz sənətkarlarındanır.

“Yazıçının üslubu ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələrdən subyektiv zövqünə uyğun olanların xüsusi şəkildə seçilib fərdi xarakterdə işlədilməsi ilə səciyyələnir” [3, s.89]. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadə ümumxalq dilindən yaradıcı şəkildə faydalanmış, seçdiyi nümunələri, atalar sözləri və məsəlləri elə yerli-yerində işlətməmişdir ki, onlara yenidən həyat vermiş, canlandırmış, xalqa qazandırmışdır. Novator sənətkar öz sadə və aydın dil üslubu ilə daha geniş kütlələrə xitab etmiş, fikirlərini xalqa daha rahat şəkildə çatdırma bilməsi ilə bir çox müasirlərindən fərqlənmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında dil məsələləri

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında dil məsələlərindən danışarkən böyük demokrat ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı fəaliyyətinə xüsusi nəzər salmaq lazım gəlir. Çünki jurnalın ilk nömrəsindən başlayaraq Mirzə Cəlilin dil məsələsi ilə bağlı mövqeyi açıq şəkildə öz əksini tapmışdır. O, jurnalda necə yazmağın tələb olduğunu aydın şəkildə bəyan etmiş və özü də bu işdə ən yaxşı nümunə olmuşdur. “Məcmuəmizdə dil məsələsi” adlı məqaləsində göstərildiyi kimi, “Necə ki oxucularımıza məlumdur, biz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini açıq ana dilində yazmağa başladıq. Biz bu dilə o səbəbdən “ana dili” adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”nı “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız, xah o vədə və xah indi yazılarında “ana” ləfzi rast gələndə, “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar və həmçinin “ata” sözü əvəzinə “pədən” yazırlar. Dəxi qeyri türk sözlərini də habelə səbəbsiz yerə fars və ərəb sözünə dəyişirlər... Və bu icad etdikləri qatış-bulaş dilin adını “ədəbi dil” qoyub açıq ana dilini “çoban dili” adlandırırlar... Bizim “Molla Nəsrəddin”in açıq ana dili ilə yazdığımız mətalibi türk xalqları açıqca başa düşdülər; elə asand vəchlə başa düşdülər ki, dəxi bu dildən başqa qeyri bir dil axtarmağa hacət qalmadı... Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də, sair türklərə yetirmək idi. Zənn edirəm ki, yetirdik də” [4, s.74-75].

Göründüyü kimi, dili korlayan, süni şəkildə dilə yad sözlər gətirən və beləliklə də özünü alim kimi təqdim edən ziyalılara qarşı mübarizə aparan Mirzə Cəlil jurnalın dil məsələsində öz məqsədinə nail olduğunu qeyd edir. Bu cür ziyalılar daim onun tənqid hədəfinə çevrilir, jurnalın səhifələrində həm özünün, həm də digər müəlliflərin tez-tez bu mövzu ilə bağlı yazıları çap olunurdu. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 yanvar 1907-ci il 4-cü sayında “Hərdəmxəyal” imzası ilə çap olunan “Ana dili” adlı felyetonda oxuyuruq: Mən universitet, yəni darülfünundan təzə qurtarıb vətənimizə gələn günü şəhərimizin qazisi Axund Səbzəli gəldi bizim evə mənim görüşümə. Qazi içəri girən kimi mən qabağa yeridim və dedim: – “Salam məleyk”. Cənab qazi mənə cavab verdi: – Ay əssəlamü əleykü, ay xudahafiz, əhvali-şərif, ənasiri-lətif, maşaallah əxəvizadə, neçə müddətdir müntəziri-vücudi-zicudunuz və müştəqi-didarınız idim, inşaallah zati-alinizin məzaci-mübarəkləri salimdir. Mən bir şey başa düşməyib dedim ki, cənab axund, yaxşı panimat eləmirəm ki, nə ərz edirsiniz. Axund soruşdu: – Necə? Mən dedim: – Çto? Söhbətimiz elə bu cür qurtardı. Anam içəri girdi və mənə dedi:

– Balam, mollaynan nə dili danışdırdınız ki, mən heç başa düşmədim?

Dedim: – Ana, mollaynan biz ana dili danışırıdığ. Anam başını saldı aşağı və bir qədər fikrə gedib dedi: – Yazıq ana dili [5, s.339].

Nəticə / Conclusion

Ədəbi dilimizin formalaşmasında Azərbaycanlı yazıçılar böyük rol oynamışlar. Onlar öz bədii əsərləri ilə dil yaradıcılığında, ədəbi-bədii dilimizin inkişaf edib zənginləşməsində, dil üslublarının formalaşmasında bilavasitə iştirak etdikləri kimi, elmi-publisistik əsərlərində, bəzən hətta bədii əsərlərində belə dilə aid qiymətli mülahizələri ilə ədəbi dilimizin inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Bu işdə Cəlil Məmmədquluzadənin adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir. Ədibin ana dilimizin saflaşması və inkişafı naminə göstərdiyi xidmətləri danılmazdır. Rəhbərliyi altında formalaşan və yetişən böyük “Mollanəsrəddinçilər” ailəsi də uzun əsrlər boyu Azərbaycan dilinin üzərinə çökmüş ətaləti, ərəb-fars dillərinin ağırlığını qaldırmağa və onun öz milli kökləri üzərində yenidən “cücərməsini” nail ola bildilər. Xalq dilinin əsasları üzərində qurulan və inkişaf etdirilən bu yeni dil yazıçılar, şairlər, ziyalılarla xalq arasındakı uçurumu aradan qaldırdı, onların bir-birini daha yaxşı anlamasına və ortaq problemlərin həllinə zəmin yaratdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərov A. (2012). Nəbi Xəzrinin poetik dili. Bakı, Elm və təhsil. 144 s.
2. Cəfərov S. (1982). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif. 214 s.
3. Əlibəyzadə E. (1982). Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı, Yazıçı. 198 s.
4. Məmmədquluzadə C. (2004). Əsərləri. Dörd cilddə. Bakı, Öndər. I cild, 664 s.; II cild, 584 s.; III cild, 480 s.; IV cild, 472 s.
5. Molla Nəsrəddin. (1996). Tərtib edən T.Həsənzadə. 10 cilddə, I cild. Bakı, Azərneşr. 712 s.
6. Seyidov Y. (1979). Yazıçı və dil. Bakı, Yazıçı. 288 s.
7. Seyidov Y. (2007). Əsərləri. 15 cilddə, IV cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 573 s.